

arxiu

Dones, històries, memòries

vista prèvia >

Només cal mirar qualsevol manual d'història per veure que les dones són les grans oblidades a l'hora d'explicar el nostre passat. No hi són en els grans relats de la política i l'economia —segurament perquè fins fa ben poques dècades han estat apartades dels centres de poder— i fins i tot, ens costa trobar-les en l'anomenada història social. D'aquí la importància d'una historiografia feminista que dota de referents a les dones; d'una historiografia que introdueix la mirada de les dones a la història.

Coral Cuadrada

Centre de Recerca en Antropologia Mèdica de la URV

coral.cuadrada@urv.cat

«Per recordar, necessitem els altres»
Paul Ricoeur, 2004

Hem recordat —no m'agrada la paraula commemorat, per allò que pot evocar de celebració— els 80 anys del malaurat inici de la Guerra Civil. El Centre de Documentació de l'Institut Català de les Dones s'ha sumat al record i ha elaborat la Guia Bibliogràfica *Dones a la Guerra Civil*, amb deu llibres destacats, entre els quals es troba el de *Memòries de dones* que vaig coordinar, publicat el 2009.¹ Aquell llibre fou el resultat de dos cursos d'estiu que es centraren en l'estudi, metodologia, aplicacions i abordatge multidisciplinar de les experiències femenines, algunes marcades per terribles conflictes bèl·lics; d'altres —les més joves—, apuntant vers nous horitzons, com queda palès en l'estudi en vídeo que vaig incentivar uns anys abans, materialitzat en *La Quadratura del cercle. Història del Bloc Feminista de Tarragona (1977-2001)*.²

1 CUADRADA, *Memòries de dones*.

2 Disponible a: <https://vimeo.com/102068323>

Hem seguit treballant en la via de recerca d'aleshores a d'altres àmbits i vers problemàtiques diverses, unides totes elles pel fil conductor de l'aprofundiment en la història de les dones a través de les seves narratives i experiències. Mostra en són el llibre sobre el barri obrer de Torreforta,³ en especial el capítol sobre lluites de dones al primer franquisme, o el documental i ponència⁴ sobre el barraquisme a Tarragona.

El present article és una reflexió que vol ser com una mena de compendi d'uns deu anys de treball en àmbit de la memòria de les dones, i a través del qual vull compartir amb qui em llegeixi algunes inquietuds epistemològiques, nous suggeriments de recerca i algun dubte, sorgits al llarg del camí recorregut i amb la il·lusió de sempre: trepitjar terres verges.

Les narratives de les dones, els seus testimonis, han superat, contra tot pronòstic, els supòsits acadèmics que les descartaven com a no fiables. A França, per exem-

3 CUADRADA i GUTIÉRREZ, *Les dones als orígens de Torreforta*.

4 CUADRADA, «Dios también anda entre cañas».

ple, l'antropòloga Nicole-Claude Mathieu (1937-2014)⁵ és coneguda pel seu assaig sobre el coneixement i la subjectivitat dels subjectes dominats: ella diu que el seu consentiment no és causa sinó efecte de l'opressió, convertint-se en consciència mediatitzada per l'omnipresència del poder patriarcal. Precisament per això i pensant el contrari, he esperonat investigacions on les dones no s'expliquessin des de la submissió, el victimisme o l'anorreament: les he anat a cercar allà on han vençut, poc o molt, on han donat un pas o dos endavant encara que també hagin hagut de recular, malgrat la seva voluntat de superació. Les he anat a buscar allà on les seves històries, malgrat la ràbia, la decepció o el dolor, han entreobert l'esclatxa esperançada d'allò potser incert però que s'augura millor. Ens hem trobat, sí. Com? A partir dels plantejaments que us ofereixo a continuació.

Quan es tracta d'una experiència de dones, els historiadors sovint obvien les referències documentals

5 MATHIEU, *L'Anatomie politique. Catégorisations et idéologies du sexe*.

Poc a poc, les historiadores es van adonar que allò que servia per a bastir la història política, econòmica i, fins i tot, l'autoanomenava «social» —sent només masculina— no era suficient

i tendeixen a optar pel caràcter discursiu, ressaltant que els subjectes es constitueixen discursivament i que l'experiència és, en primera instància, un fet lingüístic.⁶ Els primers relats de la història de les dones es van basar en les metodologies tradicionals, però poc a poc, les historiadores es van adonar que allò que servia per a bastir la història conservadora, aquella història política, econòmica i, fins i tot, la que pomposament s'autoanomenava «social» —sent només masculina—, no era suficient. Perquè silenciava, anul·lava i menyspreava, menystenint la majoria de la població mundial, totes les èpoques històriques; i, a la vegada, jerarquitzava les accions humanes, reduint a l'alçada de la insignificança tot el que girava —i encara gira— entorn a les dones: la generació, el manteniment i la sostenibilitat de la vida.⁷ Fou aleshores que, en la voluntat d'anar a trobar allò ordinari, no excepcional, la història oral es constituí com a utilitat vàlid per arribar a les

vivències femenines. Però no tot és fàcil, planer i directe, cal saber d'avant mà que les narratives poden reflectir amb major o menor precisió el passat, i que la història col·lectiva pot deformar, manipular i tergiversar la individual.

També hi ha exemples del silenci col·lectiu. Aquest ha estat, a voltes, un dels principals problemes quan es tracta de fer visible la vivència, de tal manera que ultrapassi el nivell de metàfora, que les historiadores de les dones pretenem desconstruir. Per això, cal anar més enllà dels estereotips i de les funcions, treballs i espais assignats tradicionalment a les dones, per tal d'evitar que allò col·lectiu —o admès col·lectivament— domini les narratives, fins i tot de forma completament inconscient. Fer evident l'experiència significa, aleshores, trencar amb els binaris discriminadors: home/dona; raó/emoció; dia/nit; passivitat/activitat; pau/guerra; conciliació/conflicte... També serveix per a rebutjar idees preconcebudes sobre la feminitat, fent fora la reproducció de sistemes ideològics dicotòmics —submissió/dominació o també el de privat/públic.

Memòria

El desafiament feminista a tot aquest conjunt inacabable de contraris oposats és, sens dubte, una tasca àrdua. Un aspecte important i que ha estat molt qüestionat és el de la memòria en si, pel que té d'axial en la formació del discurs, i si realment se li pot concedir l'autoritat de l'experiència. Les preguntes han girat sobre la pròpia noció de memòria: com es construeix, com evocuem els nostres records, i, després, com els representem. La historiografia ha debatut durant molt de temps sobre el concepte i s'ha arribat a convenir que la memòria és majoritàriament defectuosa, limitada. Malgrat tot, gràcies a les propostes postmodernistes, sabem que l'atenció a la memòria social i el discurs ha contribuït a la pèrdua del valor absolut del subjecte autònom. En altres paraules, el que venen a dir les historiadores de les dones és que els records individuals no són del tot i únicament nostres, sinó que la memòria es forma pels discursos, valors i institucions que l'envolten. Com a resultat, la memòria individual no pren valor original, mentre la consciència col·lectiva assoleix un grau ontològic inqüestionable.

6 SCOTT, «The Evidence of Experience».

7 Hem estudiat aquests aspectes a CUADRARDA, LAS HERAS, MARSAL i ROYO, *Oikonomia. Cuidados, reproducción, producción*.

En la voluntat d'anar a trobar allò ordinari, no excepcional, la història oral es constituí com a utilitat vàlid per arribar a les vivències femenines

Per tant, la memòria col·lectiva ha empès la individual als marges. El sociòleg Maurice Halbwachs (1877-1945)⁸ suggereix que els marcs col·lectius són, per contra, els instruments utilitzats per la memòria col·lectiva per a reconstruir una imatge del passat que està d'acord, a cada època, amb els pensaments predominants de la societat. Així, els nostres records es produeixen en contextos socials més amplis, i estan formats en gran part per qüestions socials i discursos que ens impulsen a pensar, sentir i recordar de maneres particulars. La memòria col·lectiva s'utilitza com a eina social, que ajuda en la formulació d'identitats grupals i comunitats imaginades i sovint té una influència molt poderosa sobre la memòria individual. Com assenyala Paul Thompson (1935),⁹ el context o el record és també crucial en una situació de grup, com ara una celebració local o un memorial. Les perspectives col·lectives de la memòria poden exercir molt més poder que no pas les reflexions privades.

Les històries orals, però, proporcionen un escenari en què es permet a la gent narrar situacions que havien estat silenciades perquè no coincidien amb la memòria dominant. Sovint les dones, conscientment o inconscientment, pretenen reproduir l'ideal de la percepció comuna de les seves experiències. Per tant, és possible veure com les historiadores de les dones han criticat les vies amb les quals les memòries i identitats femenines s'han format i, paral·lelament, han cercat nous camins per estudiar les experiències de les dones en el passat. Perquè examinar les vivències de les dones significa també copsar el procés ideològic i social que han patit; comporta descobrir les seves experiències mitjançant apropaments alternatius, defugint les «veritats» dominants, en la intenció de saber què hi ha sota l'experiència en si. I tot plegat contrastant-t'ho i validant-t'ho amb les memòries d'unes i altres, dins de la comunitat imaginària, car és en societat on les persones adquireixen els seus records i en societat els recorden, reconeixen i ubiquen.

La construcció social de la realitat és el resultat del procés històric mit-

jançant el qual les nostres experiències es converteixen en categories, i actuem en base a elles. Per exemple, les anomenades «dones del 36»¹⁰ van repensar les seves vides no solament a través d'una reflexió individual, sinó conjuntament; van reviure esdeveniments, pensaments i sentiments que les vinculaven unes a les altres i que, a la vegada, van permetre la posterior reproducció i validació de la categoria més amplia de les dones de la Guerra Civil i de les seves vivències col·lectives. La validació dels seus records ultrapassà el nivell personal. Hi ha també, però, el perill de la versió romàntica, glorificada i idealitzada de la realitat històrica, àdhuc de rememoracions nostàlgiques, de penediment o de por. No és un tema nou. Ja Thompson va posar sobre la taula el fet de veterans australians de la Primera Guerra Mundial amb records commocionats o temorosos, els quals contrastaven amb la seva imatge pública d'herois nacionals. Certament, les historiadores que ens dediquem a la història oral sabem que les «informadores-clau» acostumen a fer èmfasi en els moments de

8 HALBWACHS, *On Collective Memory*.

9 THOMPSON, *Voice of the Past: Oral History*.

10 CUADRADA, «Les dones del 36 a les Universitats».

Les historiadores de les dones han criticat les vies amb les quals les memòries i identitats femenines s'han format i han cercat nous camins per estudiar les experiències de les dones en el passat

triomf o en els records amables, tot silenciament i obviament les circumstàncies que contradirien les narratives dominants.

Oblit

Directament relacionat amb la memòria, tant individual com col·lectiva, hi ha l'oblit. És ben sabut que tendim a no recordar les situacions negatives o desfavorables del nostre passat. Paul Connerton (1940)¹¹ parla de set tipus d'oblit:

- Esborrat repressiu: és el que empren els governs o els estats per eliminar la imatge o un esdeveniment de la ment d'una persona, suprimint completament tot allò que ho recordi.
- Oblit prescriptiu: és un acte d'estat. No depèn de l'oblit d'una persona, sinó que fa d'oblit col·lectiu, on tots els membres opten per oblidar, a fi de continuar funcionant més o menys bé.
- Oblit identitari: substitueix la identitat del passat per una de nova.
- Amnèsia estructural: estableix

que una persona només recorda les persones que li són socialment importants.

- Oblit per excés: resulta de la sobreinformació, descarta la informació inútil.
- Obsolescència programada: esdevé quan un objecte té una funcionalitat limitada i, malgrat ser útil només un cert temps, les persones ho obliden i continuen comprant-lo.
- Silenci humiliat: prové del sentiment de vergonya, que s'intenta perdre amb l'oblit.

Fixem-nos que Connerton defensa que per a constituir una nova identitat és necessari oblidar. Entre els set oblitats, doncs, el que més es vincula a algunes de les dones que hem estudiat, en particular les que viuen a les barraques, és el tercer, l'oblit identitari. I no es tracta, llavors, en la pèrdua que rau en no poder conservar algunes coses; ans al contrari, l'oblit és en el guany que representa descartar els records que no serveixen ni per a la identitat ni per els seus interessos actuals. Per tant, oblidar, com recordar, és el producte de certs signes socials i del discurs que ens envolta. Si les nostres

experiències i records contradiuen el que socialment s'espera que hagin estat, sovint es perden o es silencien. A més, en totes aquestes dinàmiques hi intervenen les expectatives, de manera que tenir en compte o actuar vers quelcom és ubicar-lo en el complex sistema d'expectatives.

Historicitat

Les inquietuds postestructurals, el gir lingüístic i les vivències estan lligades a la història. D'aquí la relació del subjecte històric amb la seva situació actual. Michel Rolph-Trouillot (1949-2012)¹² afirma, en aquest sentit, que el passat només és passat perquè existeix un present, i això cal tenir-ho en compte quan les dones responen a les entrevistes i accedeixen a regalar-nos les seves històries de vida. Dins de la teoria postmoderna, la noció d'historicitat és extremadament important, ja que fa referència al fet que no podem escapar-nos del període històric del qual venim i que ens modela d'alguna manera.

¹² ROLPH-TROUILLOT, *Silencing the Past: Power and the Production of History*.

¹¹ CONNERTON, «Seven Types of Forgetting».

Oblidar, com recordar, és el producte de certs signes socials i del discurs que ens envolta. Si les nostres experiències contradiuen el que socialment s'espera, sovint es perden o es silencien

En relació a les dones entrevistades, la seva realitat actual respon en primer lloc a la seva edat, moltes d'elles són grans o molt grans i, en conseqüència, es troben força allunyades dels fets que relaten. No vull dir amb això que s'inventin un passat inexistent, però sí que l'estan replantejant a través del llenguatge, les percepcions i els dictats del present. A voltes ens adonem que les participants d'edat avançada mostren una mica de desencís amb el moment actual, mentre a la vegada idealitzen el que van viure. Són dones que es troben en un procés que s'anomena de revisió de vida, on veuen més favorablement allò d'altres temps i que les ajuda a compensar la realitat del dia a dia.

A més de les qüestions relacionades amb la memòria i l'autoreflexió, la relació entre l'entrevistadora i la informant influeix significativament les narratives. De fet, la investigadora té un paper important, no tant sols en el procés de recollida de dades, sinó també en el tractament d'aquestes, i quan es tracta de relats de vida cada detall, per ínfim que sembli —lapsus, repetició, dubte, silenci, èmfasi, sentiment, emoció...—

té la seva rellevància, a cops gens menyspreable. Tinguem igualment en compte que les troballes esdevenen de la interacció, i que, per tant, en les nostres recerques apostem decididament per la investigació-acció-participació-feminista. En paraules de Sherna Berger Gluck (1935),¹³ l'entrevista és una transacció entre l'entrevistadora i l'entrevistada, i l'entramat pregunta/resposta és la base de la història oral. Així doncs, l'edat, la posició social i la destresa de l'entrevistadora tenen un impacte decisiu en com es posicionen les entrevistades, en les respostes i en la seva actuació. A més de l'edat de les informants, hi juga també en la interrelació l'edat de la investigadora. Pot donar-se el cas que es canviïn els rols i es passi d'entrevistada a entrevistadora, i això té diversos significats socials. Un d'ells és que les històries de vida poden servir com a eina didàctica: es parla del passat transmetent els valors que val la pena preservar, apostant per a un futur millor si combinés les òptimes aportacions de l'ahir i l'avui.

Les memòries també són construïdes i creades a través de les interaccions quotidianes amb el discurs i les representacions que tenim a l'abast. Poderoses institucions, a més, prefereixen unes històries per sobre d'altres, instauren patrons i narracions exemplars de com les persones poden i han de recordar, estimulen el record públic vers formes i raons que poc tenen a veure amb les motivacions íntimes i personals, i controlen els discursos. La nostra ment, a més, està predisposada a un marc concret d'experiències típiques. Inscrivint-les en el sistema d'expectatives, dins de marcs predisposats que validen les nostres vivències com a veritables, però que de fet són modelades i generades pel discurs i la representació. És a dir, si volem ser rigoroses hem de qüestionar l'«evidència» de l'experiència, sobretot per l'impacte dels discursos que influeixen més notablement en l'opinió pública mitjançant els símbols, els memorials, les commemoracions, juntament amb les pràctiques dels mitjans de comunicació, l'art, l'educació i altres institucions culturals i polítiques. Tot això ens condueix a la connexió entre la història, el coneixement del

13 GLUCK, «What's So Special About Women?».

Reivindiquem una història que no amagui les relacions de poder i no margini les veus de les dones

passat, i la noció de nació, que també hi juga el seu paper, en especial la versió feminitzada de la memòria nacional. Una versió feminitzada en què es troba l'intent d'historitzar les dones individuals i integrar-les en la memòria pública. Mitjançant la construcció d'una narrativa col·lectiva, els relats i els discursos dominants tenen efecte a partir dels records de les experiències de les dones.

En el debat actual sobre la subjectivitat i l'individual *versus* la identitat col·lectiva, és possible concloure que una persona acaba recordant només situant-se en la perspectiva d'un o diversos grups o corrents de pensament col·lectiu, allunyant els assumptes històrics de les seves vivències i, fins a cert punt, de la seva autoritat. Se'ns fa evident, llavors, com les influències socials, polítiques i lingüístiques serveixen, infinitat de vegades, per a silenciar allò més personal, mentre alaben el col·lectiu dominant. Malgrat tot, res més lluny de la meua intenció afirmar que no tinguem res a aprendre de les històries de les dones del passat, sinó tot el contrari. Ja siguin veraces o no, les formes en què elles van optar per recordar les

seves històries, les que van decidir no explicar i les que van triar per difondre, ens diuen molt sobre l'entorn social en què varen viure. La seva memòria col·lectiva i la seva identitat no es formen únicament a través de les interaccions d'unes amb les altres, sinó que les seves històries i experiències conformen un discurs social global. Per tant, les vivències i els records seleccionats no solament serveixen per valorar els seus rols i imatges, ajuden també en la validació de la identitat col·lectiva.

Autoritat

Les persones, així, tenen un paper en la creació de la memòria històrica a partir de les seves pròpies experiències. Les investigadores feministes defensem que si ens fixem en el que hi ha sota de les narratives, veiem com els records del passat conformen també el nostre present. De fet, la història oral va molt més enllà de documentar simplement l'opressió, il·lumina les estratègies que han ideat i portat a terme les dones per afrontar la seva situació i la forma com l'han resolta, compensada i, fins i tot, desafiada. Per a les histori-

adores feministes, doncs, l'evidència de les experiències de les dones i la concepció d'agència, és a dir «la capacitat de», esdevenen axials en les nostres recerques. Reivindiquem una història que no amagui les relacions de poder i no margini les veus de les dones; cal, per tant, una base sòlida de narratives en la història material i social, a més de l'avaluació de la interrelació entre ambdues, factors tots ells que han d'afavorir la crítica de l'opressió i la desigualtat. En particular l'agència com a lloc de mediació entre el discurs i les experiències, per tal de desfer la visió determinista del discurs.

Per a fer front al repte és necessari participar activament del procés d'investigació, posicionant-nos i inscrivint-nos-hi, també des de la pròpia autoreflexió. Comproment-nos amb la recerca totalment, en l'ontologia, epistemologia, fonts, teoria, ètica, moralitat, política, punts de vista, conceptes de temps i espai, context, narrativa, retòrica, gènere i treball de camp. Hi ha molts mètodes per a realitzar entrevistes, però les historiadores i antropòlogues feministes fan investigació no «sobre» les dones sinó «amb» les dones. Aquest

Hi ha molts mètodes per a realitzar entrevistes, però les historiadores i antropòlogues feministes fan investigació no «sobre» les dones sinó «amb» les dones

fer «amb» implica un *feedback* entre investigadores i participants, acceptant d'antuvi la cocreació mútua, una mena de contagi interpersonal. El treball feminista s'ha centrat en el coneixement de les dones, de les seves experiències subjectives assumides mitjançant les seves històries de vida, implementant per a tal fi perspectives metodològiques diversificades.

La història oral feminista emprava eines de recerca qualitatives tals com escenaris d'entrevista informals, la intersubjectivitat i el permís a la informant per a determinar el to i, si cal, inclús la direcció de l'entrevista. A diferència de mètodes més tradicionals o quantitius es prima la subjectivitat més que l'objectivitat, car l'objectivitat és difícil d'assolir com a resposta emocional ja que hi juguen un paper rellevant els sentiments. És necessari saber bastir l'espai de trobada mútua on flueixin les narratives, dins un temps generós d'interrelació que afavoreixi l'aflorament de les sensacions que ens permetran endinsar-nos sota la superfície del discurs. D'aquesta manera, els relats poden esquarterar els significats dominants i transfor-

mar-los. Quan les relatores es senten lliures i assumeixen que poden ser més que meres informants, prenent una responsabilitat activa del projecte i, al mateix temps, la investigadora es situa en una posició intersubjectiva, les possibilitats de generar una relació veritablement dialògica augmenten, contribuint no sols a l'enriquiment mutu, sinó a uns resultats científics de nivell singular. Pot donar lloc a compartir pensaments i sentiments difícils d'expressar, fins i tot les emocions més «negatives» o complexes. És llavors quan apareixen experiències alternatives, capaces d'oposar-se al discurs dominant, de qüestionar les nocions convencionals de feminitat i de les funcions atribuïdes a aquesta.

És cert que la font històrica triada —les entrevistes i les històries de vida— és completament subjectiva, però és la més adient per a copsar com i quan les dones exerceixen autoritat sobre la seva existència i sobre el seu sentit. És igualment a partir del domini teòric postmodernista i el desig de desconstruir les categories socials quan exercim la voluntat d'arribar a percebre les resistències, l'apoderament, els sen-

timents d'independència i a voltes de transgressió. No ens interessa tant establir la veracitat dels relats, sinó com transmeten les vivències, quins són els records que donen significat a les seves vides. L'objectiu utòpic de les nostres recerques, en resum, és el de reconèixer, acceptar i transmetre les interpretacions pròpies de les dones, aquelles que ens fan partícips de l'ofrena de les seves vivències, records i memòries. Cada una d'elles, a la seva manera, demostra que l'experiència és un tema de la història, que el llenguatge és la via d'expressió de la història i que l'explicació històrica no pot, per tant, separar la vida de la paraula. ■

■ Bibliografia

ALCINA, Sara, COSTA, Ariadna, MAS, Caterina, MERCADÉ, Anna i ZAPATA, Joana.

La Quadratura del cercle. Història del Bloc Feminista de Tarragona (1977-2001) [en línia]. Tarragona: URV, 2005. Disponible a: <vimeo.com/102068323>.

BADIA, Joana, CAMPS, Celia, ESTRADA, Laia i SÁNCHEZ, Elisabeth. «Dones en lluita: el barri i les fàbriques». A CUADRADA, Coral (coord.). *Les dones als orígens de Torreforta*. Tarragona: Cercle d'Estudis Guillem Oliver, 2014.

CONNERTON, Paul. «Seven Types of Forgetting». A *Memory Studies* 1, núm. 59, ps. 273-278, 2008.

CUADRADA, Coral (coord.). *Memòries de dones*. Tarragona: Arola editors, 2009.

CUADRADA, Coral. «Les dones del 36 a les Universitats». A *Les dones del 36*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2010.

CUADRADA, Coral, LAS HERAS, Ada, MARSAL, Roser i ROYO, Carlota. *Oikonomia. Cuidados, reproducción, producción* [en línia]. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2015. Disponible a: <www.llibres.urv.cat>.

CUADRADA, Coral. *El problema del barraquisme a Tarragona* [en línia]. TAC12, 2016. Disponible a: <www.tac12.xiptv.cat>.

CUADRADA, Coral. «Dios también anda entre cañas». A BELZUNEGUI ERASO, Àngel, SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep, REIG TAPIA, Alberto (coords.). *Església i Franquisme. De la col·laboració amb el franquisme al seu combat*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2017,

221-257.

GLUCK, Sherna Berger. «What's So Special About Women?». A ARMITAGE, Susan, HART, Patricia i WEATHERMON, Karen (eds.). *Women's Oral History: The Frontier Reader*. Nebraska: University of Nebraska Press, 2002.

HALBWACHS, Maurice. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.

MATHIEU, Nicole-Claude. *L'Anatomie politique. Catégorisations et idéologies du sexe*. París: Côté-femmes, 1991.

ROLPH-TROUILLOT, Michel. *Silencing the Past: Power and the Production of History*. Boston: Beacon Press, 1995.

SCOTT, Joan. «The Evidence of Experience». *Critical Inquiry* 17, núm. 4 ps. 773-797, 1991.

THOMPSON, Paul. *Voice of the Past: Oral History*. Londres: Oxford University Press, 2000.